

İtalyan İşçi Sınıfı Deneyimi ve Kapitalist Bireyciliğin Sıradanlaşması

Onur UCA (*)

Öz: Toplumsal sınıflar arası ayrımlar modern dünyada halen varlığını sürdürmektedir. Öte yandan günümüzde farklı sınıf üyeleri birey düzeyinde ayrı hedefler için benzer hareket etmektedir. Yaşananlar kitlesel işçinin güç yitimi ve küreselleşmenin sonuçlarının ileri kapitalist ülkelerin sınıflarını olumsuz etkilemesinden kaynaklanmaktadır. Ortak olumsuzluklar bireysel düzeyde benzer hareket etmelerine neden olmaktadır. Metnin iddiasına göre bu benzerlikler kapitalist bireyciliğin sıradanlaşmasını oluşturmaktadır. Yaşanan bu değişimi, geçiş sürecini anlatabilmek için İtalyan işçi sınıfı örneğine yakından bakılacak ve işçi sınıfı bireyciliğinin tarihsel evrimi ele alınacaktır. Son bölümde ise kapitalist bireyciliği oluşturan sınıflar arası benzerlikler ve nedenleri açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bireycilik, İtalyan Kitle İşçisi, Kapitalist Bireyciliğin Sıradanlaşması

The Experience of the Italian Working Class and Ordinarization of the Capitalist Individualism

Abstract: Social classes still exist in the modern world. On the other hand, today the members of different classes act in a similar manner for individual goals at the individual level. The situation is due to the loss of power by the massive worker class and the consequences of globalization negatively affecting all classes in advanced capitalist countries. Common negativities cause them to behave similarly at the individual level. This article claims that these similarities constitute the ordinarization of capitalist individualism. The experience of Italian working class will be focused on closely and the historical evolution of the working class individualism will be examined in order to explain the ongoing process, the transition process. In the last part, similarities and reasons between the classes that constitute capitalist individualism will be illuminated.

Keywords: Individualism, Italian Mass Workers, ordinarization of capitalist individualism.

Makale Geliş Tarihi: 14.03.2017

Makale Kabul Tarihi: 26.05.2018

I. Giriş

Okuduğunuz satırlar bir ön kabul ile oluşmaya başladı. Bu ön kabul neo-liberal ilişkilerin, anlayışın veya mantığın farklı ölçeklerde bireyler arası ilişkilerin tamamına yayıldığını kabul etmektedir. Başka bir ifadeyle kapitalist ilişki mantığının varlığı ve sürmesinin nedenleri kabul edilmeden, bilinmeden, istenerek veya karşı çıkılarak içselleştirilebilmektedir. Belirtilen ön kabul çalışmanın bilimsel olarak kanıtlanması

---

*) Arş. Gör. Dr., Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü (e-posta: onuruca@mersin.edu.tr)

gereken amacını da oluşturmaktadır. Böylesi bir amaca ulaşmak için, ilk olarak Avrupa kitlesel işçi sınıfı tarihinin önemli bir dönüm noktası olan İtalya kitlesel işçisinin emek mücadelesinin en yoğun olduğu dönemde kapitalizm karşısında neden gerilemeye başladığı ve parçalandığı irdelenecektir. Ardından kitlesel mücadele ile elde edilen kazanımların birey düzeyinde nasıl kapitalizmle iç içe geçtiği anlatılacaktır. Emek gücü, ücretli çalışan olarak kapitalizm içerisinde bir sermayedir ve işçi sınıfı emek gücünü satma konusunda özgürdür (Marx, 2011 ve Kitching, 2015:74). Peki, ama kapitalistin işçi sınıfının emeğini alıp almama konusunda özgür olmasına dair ne diyebiliriz? İşte bu sorunun yanıtı gelişmiş kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfının küreselleşme karşısında kaybetmesinin cevabını içinde taşımaktadır. Bu soru ve cevap önemli bir kuşkuğu daha gün yüzüne çıkarmaktadır. İşçi sınıfı tarihindeki mücadelelerin mantığı ile kapitalistlerin mantığı bireyleşme düzeyinde aynı madalyonun benzerlik taşıyan farklı yüzleri miydi? Başka bir ifadeyle, burjuvaziyle girdiği mücadeleyi (şu aşamada) kaybeden kitlesel işçi sınıfı neyi yanlış okudu? Refah seviyesi artan örgütlü işçi sınıfı bireysel olarak kapitalist bireyciliğe nasıl evrildi ve geri dönemedi? Ortaya atılan bu aydınlanma için işçi sınıfı mücadele tarihinin en güçlü olduğu 1960'lı yıllardan günümüze doğru gelen bir izlek oluşturmak gerekmektedir. Bu kapsamda İtalyan işçi sınıfı deneyimleri üzerinden bireycilik ve işçi sınıfı bireyciliğini oluşturan bireycilik türleri anlatılacaktır. Ardından kitlesel işçinin bireyciliğinin orta sınıf kapitalist bireyciliğiyle ortaklaşan yönleri günümüz olguları üzerinden irdelenecektir.

II. Kazanırken Kaybetmek

Sermayenin istediği yönetim politikalarını uygulaması, bu politikalara karşı çıkanları dönüştürmesine bağlıdır. Fabrikaların dört duvarı arasında, üretim hattına bağlı, vardiya sistemiyle çalışan; aynı günlük yaşam alışkanlıklara sahip, aynı mahallelerde kitleler halinde yaşayan işçinin hikâyesi de bu durumu doğrulamıştır. Bu hikâyenin can alıcı noktası kitlesel işçinin mücadelesinin ve kazanımlarının üretimin dönemsel biçiminden değil, salt işçinin kendisinden kaynaklandığının düşünülmesidir. Bu durum, işçinin taleplerinin ekonomik, bilimsel, politik sürece göre değil de kendi arzularına göre yapılmasını normalleştirmiştir. Kitlesel işçinin isteklerine (sekiz saat çalışma, hafta sonu tatili, yüksek ücret talebi) bir nevi rüşvet verir gibi olumlu yanıt veren sermaye işçiler kazanım elde ettiklerini düşünürken yeni üretim biçimlerine zemin hazırlamıştır; böylece başka bir yaşam ve çalışma fikrinin gerçekleştirilmesini güçsüzleştirmiştir (Baldi, 1972). Ayrıca fabrikalarda üretim hattının kullanılmaya başlanması, aynı zamanda dönemin teknolojisi kapsamında uygulanmaya çalışılan politik bir saldırı olmuş; beliren üretim hattı işçinin profesyonel ve biricik yönlerini yok ederek idari yönetim ile üretim bandı işçisi arasındaki ayrımı daha önceki dönemlere oranla keskinleştirerek ortaya çıkarmış ve ortaklaşa yürütülecek başka bir dünya mücadelesine başka bir açıdan ket vurmuştur. Artık işçi bir ürünün tamamını üretme yeteneğinin köreldiği üretim biçimi içerisinde. Bu noktada kapitalist antagonizmanın netleştiği bir üretim evresi başlar. Kitlesel işçiye dayanan üretim biçimi Taylorizm ve Keynesçi politikaların uygulandığı anda en üst seviyesine ulaşır. Kitlesel işçinin oluşturulması işçi sınıfının burjuva politikasından geri bir pozisyonda oluşunun bir örneğidir. Bu dönem sermaye ve işçi arasındaki çatışmanın yapısının belirlendiği zamandır. Kapitalist üretimde işçinin kendine özgü jargon, politik

söylem ve yaşam biçimleri ortaya çıkar. İşçi kültürü, estetiği ve sanat anlayışının belirmesi hız kazanır. Ancak en önemlisi işçi sınıfı kendinde sınıf halinden kendisi için sınıfa bu dönemde geçmeye başlar. Bu geçiş sermayenin mantığı çerçevesinde gerçekleşirken kendi içinde zıtlıklar barındırmaktadır. Bu zıtlıklar kitlesel işçinin ortaya çıkıp şekillendiği dönemin yapısından kaynaklanır. Çünkü dönemin yapısında;“Emek sürecinin organizasyon biçimi Taylorizm tarafından, gündelik çalışma ve ücret ilişkilerinin düzenlenmesi Fordizmle, ekonomik ve politik düzenlemeler Keynesyen politikalarla, toplumsal ve devletsel ilişkiler planlamacı devlet modeli çerçevesinde oluşturulmuştur” (Negri, 1987, s.46).

Burada bir tarafta saf haliyle kapitalist üretim ilişkileri ve mantığı, diğer tarafta bu mantığı şekillendiren, sınırlandıran ve onun hızını belirleyen bir yapı yer alır. Var olan bu biraradalık kitlesel işçinin emeğiyle kurduğu ilişkiyi belirlemiş; kitlesel işçi emeğini kendi gücü olarak görmüştür. Ancak bu durum politikanın son kertede burjuva tarafından belirlendiği alana gömülmesine neden olmuştur; çünkü işçi sınıfının emeğinden gelen gücü kitleselleştirilerek üretim bandının parçası haline getirilmiştir. Buna karşın işçi sınıfının emeğiyle kurduğu ilişkisinin üretim ilişkilerindeki düzeyi değişmesine rağmen politik farkındalığı değişmemiştir. Kitlesel işçi emeğini kendi mirası, gücü, yaşamının kaynağı olarak düşünmüş ve buna göre örgütlenme biçimleri oluşturmuştur. İşçinin emeğini gücüne döndürmesinin 1960’lı yıllara kadar işçi mücadelelerini yükselttiği söylenebilir. 1960’lı yıllar kitlesel işçinin baskı altına alınmaya çalışıldığı ve politik mücadelelerin çokça yaşandığı dönemdir. Öğrenci hareketleriyle işçi sınıfı ilişkisinin yoğunluğu da bu süreçte giderek artarken sermaye karşıtı bir devrim beklentisi güçlenmiştir. Lakin burjuva kitlesel işçinin örgütlü mücadelesinin karşısında kendi politikasından taviz vermemek için direnmiş ve yeni politik manevralar aramaya başlamıştır.

Eylemlerin en güçlü olduğu dönemde beklenen devrimin gelmiyor oluşu ve sermayenin işçi karşısında kazanımlarının artması nedeniyle İtalya işçi sınıfı içerisinde “emeğin işçinin gücü olarak görülmemesi” gerektiğini savunan tartışmalar ve politika arayışları ortaya çıkmıştır. İhtiyaçları ve davranışları sermayenin beklentileriyle örtüşemeyecek yeni bir işçi sınıfının var olabilirliği sorgulanmıştır(Wright, 2002, s. 46). Burada kitlesel işçi temelinde önemli bir soru belirmiştir. Emek değer teorisinde, işçi emeğiyle nasıl bir ilişki içinde olmalıdır? Kavram olarak “kitlesel işçi” tam olarak bu sorunun olgunlaştığı dönemde ortaya çıkmıştır. Kitlesel işçi kavramı, kavramı oluşturan işçi biçiminin sona erdiği dönemde kullanılmaya başlanmıştır. 1960’larda kitlesel işçi kavramının kabul görmesi, her şeyin ötesinde Stalinist cehalet, Mussolini ile ilgili olaylar ve özellikle Amerikan emperyalizminin 1930’lardaki işçi konseylerine karşı zaferini göz önünde bulundurarak belleklerin yeniden canlandırılması için bir araç olmuştur (Negri, 2006, s. 93).

Kitlesel işçi ve örgütlenme biçimlerine eleştirilerin ilk olarak İtalya’dan çıkması tesadüf değildir; zira bu aralıkta İtalyan işçi sınıfı politikası kısır döngü içindedir. Bu ortamda 1959 yılında devam eden siyasi mücadelelerin içerisinde farklı bir ses gelmiş; İtalya’nın kuzeyinde metal-makine sektöründe çalışan işçiler ulusal sözleşmelerinin

yenilenmesi için greve çıkmış ve ilk defa burada fazla mesainin reddi bir mücadele aracı olarak geniş çapta kullanılmıştır (Wright, 2002, s. 34). Yaşanan bu süreç ülke çapında genç işçilerin rolünün belirleyici olduğu sokak çatışmalarına dönüşmüştür. Bu durum yeni üretim biçimleri içerisinde çalışan, geleneksel emek hareketlerinin işleyişini bilmeyen işçilerin mücadeleye katılabildiğinin ve yeni emek süreçlerinin çıkışının işçi mücadelesinin sonu olmadığını göstergesidir. İtalyan emek birliği bünyesinde yer alan entelektüeller bu durumun nasıl ortaya çıktığını anlayabilmek için fabrikalardaki işçi ilişkilerini araştırmaya başlamıştır (Wright, 2002). Bu araştırmalar İtalyan *Operaismo* (işçilik) geleneğinin başlangıcı olmuştur. Araştırmalar Raniero Panzieri tarafından 1961 yılında kurulan “*Quaderni Rossi*” (Kızıl Defterler) ve 1964 yılında Mario Tronti tarafından kurulan “*Classe Operaia*” (İşçi Sınıfı) dergileri üzerinden ilerlemiştir. Araştırmaların en önemli yönü, kitlesel işçinin yoğun olarak çalıştığı fabrikaların içine girerek gerçekleştiriliyor olmasıdır. Araştırmalarla daha net görülmüştür ki İtalya'nın güneyinden kuzeydeki sanayi kentlerine 1951 yılından sonra yaklaşık 4 milyon kişi göç etmiştir. Bu insanlar sermayeye karşı geleneksel sendikal mücadele biçimine alışkın değildir. Yeni kitlesel üretim sistemine teslim olmak yerine vasıflı işçilere ayrıcalık tanıyan yerleşik sendikaları boş vererek Ford'un montaj hatlarına karşı hissimla direnmişlerdir (Virno, 2013, s. 9). Öte yandan işçiler İtalya'nın kuzey illerinde iş ve konaklama ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken yoğun bölgesel ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Yaşananlar hızla eşitsiz gelişen bölgesel kalkınmanın sonucudur. Fabrikanın dışından yaşananlara destek veren sol bir politika gelişmeye başlamıştır. Böylece kitlesel işçinin yoğun olarak çalıştığı Milan'da bulunan Pirelli lastik fabrikası, Turin'deki Fiat fabrikası, Porto'da yer alan petro kimya fabrikalarındaki işçilerle dönemin entelektüelleri ve öğrencileri politik zeminde ilişkilendirilmiştir (Bowring, 2004).

İtalya'da yaşanan bölgesel gelişmenin üretim güçleri üzerindeki yansıması ve başta Romano Alquati ve Raniero Panzieri'nin fabrika içlerine girerek tabandan yaptıkları sosyal bilimsel araştırmalardan çıkan sonuçlar yeni bir düşüncenin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim İtalya'da güneyden kuzeye yaşanan ani göç ile beraber değişen işçi sınıfının sosyo-kültürel yapısını geleneksel işçi örgütlenmeleri ve İtalyan Solu anlayamamaktadır. Geleneksel işçi sınıfı örgütlenmelerinin kazanımları ve politikaları işçi sınıfını işçi kalmaya mahkûm etmektedir. Toplu sözleşmeler en fazla işçinin istediği koşullarda işçi olarak yaşamasına olanak sunmaktadır. İşçi sınıfının sistemi değiştirerek işçi olmayı bırakmasına dair bir umut yoktur. İtalya örneği göstermiştir ki, işçi sınıfı sermayenin kullandığı sabit sermayedir. Aslında tarihte işçi sınıfı kazanımları olarak görülen süreçler işçi sınıfının yerine herhangi bir makine veya beden gücünün yerleştirilemiyor oluşudur. Kapitalizm kitlesel işçiye mahkûm olmayacağı bir üretim ilişkisi aradı. Bu arayış süresince işçi sınıfının talepleri önceden öngörülerek dönüştürülecek ve içerilebilecek bir hammadde biçimine dönüştürüldü. Bu dönemde Avrupa'da hâkim olan İtalyan Sosyalist Sol ise değişen üretim ilişkilerine ayak uyduramayıp teori kitaplarından öğrendiği işçi sosyal işçi tipini gerçek hayatta bulmaya çalışmaktaydı. Bütünüyle mitolojikleşmiş bir işçi sınıfı tahlili içerisindeki İtalyan Solu, işçi sınıfının gerçek tepkilerini görememekte ve politika belirleyememekteydi.

Yaşanan bu gelişmeler Fiat ve Olivetti fabrikalarında sosyal bilimsel araştırmalar yapan Alquati'ye göre işçi sınıfı kendiliğindenlikleri üzerinden okunmalıdır (Wright, 2008). Kendiliğindenlik; kendi denetimlerinde ve resmi bir sınıf örgütünün yokluğunda, işçilerin yarattığı hâlihazırda var olan “görünmez” örgütlenme biçimleridir. Araştırma sonrasında işçiler arasında proleter örgütlenmenin sermayenin işçileri tamamıyla kendisine göre şekillendirmesine yönelik bir tepki olarak belirdiği ve işçilerin kendi sorunlarını göremeden, büyük anlatılar üzerinden ilerleyen yeni-reformist maceralara uzak durdukları ortaya çıkmıştır.

İşçi sınıfı üzerine yapılan araştırmaların çıkardığı sonuçlara sermayenin teknolojik gelişmenin etkisiyle dönüştürmeye çalıştığı emek biçimleri de eklenince başta Raniero Panzieri, Antonio Negri ve Mario Tronti gibi sol entelektüel isimler yeni bir işçi politikası arayışına girmiştir. Bu politika esasen sermayenin bir parçasına dönüşen işçi emeğini düştüğü-yerleştiği yerden çıkarma talebidir. Bu talep dönemin konuyla ilgilenen kamuoyundan ilgi görmüştür; çünkü kitlesel işçi sınıfı teknolojinin ilerlemesinin ardından sermayenin parçası olarak örgütlenme biçimlerinden kazanım elde edemez duruma gelmiştir. Panzieri'nin ifadesiyle;

“Teknolojik ilerlemenin emekçilerde doğurduğu giderek daha netleşen özyönetim ihtiyacıyla savaşmak üzere, çalışanların fabrika içindeki ve dışındaki hiyerarşileri doğal bir olgu olarak benimsemeleri için işletilir... Siyasal olarak işçi sınıfını ezmek, siyasal olarak işçilerin sınıf bilincini ezmek ve böylece onları firmanın idari kararlarından dışlamak üzere, işlerin giderek daha geniş ölçüde dayatılan teknik parçalanması yoluyla sermayenin emek üzerindeki egemenliğini artırmaktadır” (Wright, 2002, s. 73).

Üretim ilişkileri içerisinde giderek köşeye sıkıştığını anlayan kitlesel işçinin bir bölümü emeğini üretim aracının parçası konumundan kurtarmak için gelir ile üretim arasındaki ilişkiyi parçalama ve bozma politikası benimsenmiştir. Bunu gerçekleştirmek için işe karşı çıkma, işi yavaşlatma, daha az çalışma, kendini yönetmeyi bırakma gibi belirli politikalar uygulanmıştır (Bowring, 2004, s. 108). Yine aynı dönemde gerçekleştirilen vahşi kedi grevleri¹ kitlesel sabotajlar işçilik akımının anarşizmle ilişkilendirilmesine neden olmuştur.

İşçilik akımı işçi emeğini sermaye politikalarına bağlı kalmadan güçlü bir konuma getirmeyi amaçlar. Bu amaç işçinin ihtiyaçlarının, davranışlarının geleneksel emek hareketinin (işçinin gücünün salt işçi olmasından geldiğini düşünen hareketler) veya sermayenin amaçlarıyla ayrışarak gerçekleştirilebilir. Onlara göre, işçi kapitalist sistem içerisinde işçi olarak kalmayı hedefleyen örgütlenmeleri bırakmalıdır. Kitlesel işçinin sendikal örgütlenmelerle, toplu sözleşmelerle kazandığı haklar sermayeden elde edilen kazanımlar değildir. Sermayenin yeni bir politika buluncaya kadar var olan kendi koşulunu en iyi şekilde sürdürebilme planıdır.

---

¹Vahşi kedi grevleri, bir sendika veya herhangi bir denetim mekanizması, resmi duyuru olmadan işçilerin kendiliğinden ortaya koydukları grevleri anlatmak için kullanılmaktadır.

“İşçi sınıfı kendisini maddi bakımdan sermayenin bir parçası olarak keşfetmelidir, eğer kendisini bütünüyle sermayenin bütününe karşı konumlandırmak istiyorsa; sermayenin özgün bir yönü olarak kendisinin farkına varmalıdır, eğer sermayenin genel antagonisti olmak istiyorsa... Toplam sermayenin -ve böylece sermayenin bir parçası olarak kendisinin- kendi düşmanı olduğu noktaya erişmek zorundadır. Emek, sermayenin içkin doğasını onu organik olarak bir arada tutan potansiyel antagonist parçalara ayırıştırmak için emek gücünü meta olarak, kendi düşmanı olarak görmelidir” (Wright, 2002, s. 59).

Ancak İtalya’da güneyden kuzeye doğru yaşanan işçi göçü nedeniyle gün yüzüne çıkan ve araştırıldıkça netleşen kitlesel işçi sınıfının konumunu düzeltme isteği sonuçsuz kalmıştır. Başarısızlık temel olarak üç nedenle açıklanabilir. İlki yeni uygulanmaya çalışılan politikaların üretim teknolojilerinin gelişmesi karşısında etki yaratmasına rağmen sonuç vermemesidir. Sermayenin yeni politikalara karşı cevap verebilmesi savaş teknolojileriyle birlikte gelişen iletişim ve enformasyon teknolojilerinin üretim araçlarına yansımalarıyla; başarılı olması ise 1960 ve 1970’li yıllardaki örgütlü kitlesel işçinin özneleşme sürecinin dönüştürülmesiyle sağlanmıştır. Bu dönüşüm, fabrika disiplinine karşı çıkma, iş yavaşlatma, çalışmayı reddetme, greve gitme, çalışma saatlerini belirleme isteği gibi işçilerden gelen sosyal taleplerin part-time ve esnek çalışma biçimleri gibi yeni dönemin kapitalist bireyin üretim biçimiyle uyumlu hale evrilmesi neticesinde gerçekleşmiştir (Bifo, 2003). İkinci neden, işçilik hareketinin politikalarının fabrika sınırları içerisinde kalmış olmasıdır. Bu yüzden sermayenin değişen politikaları karşısında güçlü bir kamuoyu yaratılamamış; yalnız fabrika dışından sol entelektüeller ve üniversite öğrencilerinden oluşan sınırlı bir grubun desteği sağlanabilmiştir. Üçüncü olarak kitlesel işçinin sermaye ile kurduğu ilişkinin işçi sınıfının kurtuluşuna çıkmayacağı anlaşıldığında kitlesel işçi sınıfı sermaye için kilit konumdaki önemini yitirmiştir. Bu yitiriş bir sonraki bölümde anlatılacak olan ahlaki bireyciliğin terkine ve piyasa bireyciliğine yaklaşmaya neden olmuştur. Yitirilmenin geç anlaşılması yüzünden İşçilik hareketinin politikalarının başarılı olma şansı zaten yoktu.

Kitlesel işçinin sermaye ile kurduğu ilişkinin sorunlu yapısının geç de olsa fark edilmiş olması ve buna karşı İşçilik hareketinin de başarısız olması yaşananların kimi çevrelerce hızlıca sorgulanmasına neden olmuştur. Anlaşılmıştır ki, sermaye için emeğin üretim ilişkisi içerisindeki yeri-değeri vazgeçilebilir hale gelmiştir. Sermaye, büyüyen kitlesel işçinin konumunu yıkacak politik gücü elde etmiştir. Böylece maddi olmayan emek üreten kitlesel işçinin emek biçimleri içerisinde hegemonik olan konumunu metanın bilişsel ve kültürel değerini üreten maddi olmayan (orta sınıf) emeği ele geçirmiştir. Yaşanan bu değişimlere en mantıklı açıklama yine İtalyan sol geleneği içerisinde gelmiştir. Negri’ye göre yüksek bilgisayar teknolojisi, otomatik üretim süreçleri maddi emeğe ve örgütlenmesine darbe vuran politik yanıtıdır (Bowring, 2004, sç 110). Yüksek bilgisayar teknolojilerinin ve otomatik üretim süreçlerinin ortaya çıkmasını sağlayan güç ise maddi emeği üretim ilişkileri içerisindeki konumundan alacağı eden maddi olmayan emektir. İtalyan İşçilik hareketi işçi mücadelesinden elde ettiği deneyimler ve mücadele şeklinde görülen değişimle bunu kanıtlamıştır. Artık

emeğin tarih sahnesindeki başat aktörü gelişmiş kapitalist ülkelerde yaşayan kitlesel işçinin maddi emeği değildir.

İtalyan örneğinde altı çizilmesi gereken iki önemli yön bulunmaktadır. İlki kitlesel işçinin örgütlenme biçimi olan sendikal mücadele içerisinde işçiler işçi olarak kalabildiği sürece kazanım elde edebilmekte, güçlü kalabilmektedir. Ancak küreselleşmeyle beraber kitle işçisi ülkesinde vazgeçilemeyen işçi olma kabiliyetini yitirdi. İkincisi örgütlü kitle işçisi ve onları temsil eden sendikalar kazanımları ülkenin tüm işçileri için (gerilemek, yerinde saymak veya bazı kazanımlarından ödün verme pahasına) istemek yerine, vasıfsız işçilerin ülkenin kuzeyinde ayrımcılığa uğramasına ses çıkarmamıştır. Böylece kitlesel işçi sınıfı direksiyon koltuğundan yönlendirilen teker konumuna geçmiştir. Yaşanan bu gelişmeler karşısında denilebilir ki, işçi sınıfı kapitalist üretim ilişkileri içerisinde vazgeçilmez olduğu dönem ve ülkelerde dayanışma içinde kazanım elde ederken, vazgeçilebilecek konuma düştüğünde kendi içinde ayrışmalara düşmektedir. Bu ayrışmaların en önemli nedeni, kitlesel örgütlü mücadeleyle elde edilen kazanımlarla şekillenen işçilerin gündelik hayatındaki boş vakitlerinin kapitalizm tüketim temelli düzenlenmiş oluşudur. Kapitalist bireysel tüketim kültürü kitlesel dayanışma kültürüyle aynı anda ilerleyemez. Nitekim küreselleşmeyle birlikte vazgeçilebilir hale gelen gelişmiş kapitalist ülkelerin işçi sınıfı emeği, gündelik hayatındaki yaşam standardını ve tüketim alışkanlıklarını sürdürebilmek için üçüncü dünya ülkelerinde işçilerin aşırı sömürülerek ürettiği metayı yaşam kalitesini yükseltecek daha hesaplı ürün olarak kullanmakta, bu durumdan rahatsızlık duymamaktadır.

III. Sınıf Kazanımları ve Bireycilik İlişkisi

1960'lı yılların işçi sınıfı üzerine yapılan araştırmalarda tabakalaşma, eşitsizlik, kolektif yapılanma konuları üzerine yoğun odaklanma yaşanırken işçi sınıfı üyesinin bireysel varlığına dair araştırmalar 1990'lı yıllarda ortaya çıktı. Bireyselliğe dair araştırmalara iki konu üzerinden görülmeye başladı. İlki feminist yazarların çalışan kadın işçileri anlatmaları, ikincisi ise kitlesel örgütlü işçi sınıfının yıkılışının anlatılması şeklindeydi (Savage, 2005). Bu nedenle sosyal bilim araştırmalarının büyük bir kısmı bir dönem kitlesel işçi sınıfının bireysel yapısı üzerine ilerlerken diğer kısmı kolektif taleplerin, örgütlü mücadele biçimlerinin anlaşılması üzerinden şekillenmiştir. Oysa önceki başlıkta anlatılan İtalyan işçi sınıfı deneyimleri üzerinden de görülebileceği gibi, işçi bireyselliği ile kolektif mücadelesi arasında her zaman bir ilişki olmuştur. İşçi sınıfının bireyselliği kolektif taleplerini, kolektif talepleri ise bireyselliğini belirlemiştir. 1960 sonrası kapitalist üretim ilişkilerinin yapısal değişimlerine karşın (liberalizm-neoliberalizm) işçinin bireyselliğinin temel yönleri süreklilik izlemektedir. Ve bu sürekliliğin yapısı örgütlü işçinin hızla parçalanmış, esnek, belirleyemediği adalet ve güvenlik anlayışları içerisinde çalışmak zorunda kalmasının en büyük nedeni olarak kabul edilebilir. İşçi bireyselliğinin 20.yy da var olan yapısal sürekliliğini açıklayabilmek için öncelikle bireyciliğin ne olduğu anlatılmalıdır. Ardından kitlesel işçinin tarihsel taleplerinin ve kazanımlarının biçimi ile bireyselliğinin oluşumu arasındaki ilişki açıklanmalı, son olarak günümüzde işçi sınıfı bireyciliğinin orta sınıf ve üst orta sınıf bireyciliğiyle benzerlikleri ortaya çıkarılmalıdır.

Bireycilik; Bireycilik, ilk olarak 18. Yy sonlarında, Amerikan ve Fransız devrimlerinin çağında, yeni palazlanan ekonomik başarılarını siyasi emellere dönüştüren, dolayısıyla da toplumu iterek ya da çekerek geliştiren burjuva bireylerini tanımlamak için ortaya atılmıştı (Elliott & Charles Lemert, 2011). Bireycilik modern yaşamın ahlaki şifresidir. Yeni veya geleneksel bireyciliğin modern tarihi, biri olma veya kendimiz olma hakkımızı elimizden almaya çalışan sosyal güçlere karşı sağlam bir temel bulma çabalarının tarihidir (Elliott & Charles Lemert, 2011, s. 24). Bireyciliğin var olan uzun tarihsel geçmişi tartışmalı bir literatür üzerinden sosyal bilimlerde yerini almıştır. Tartışmaların ayrıntısına girmeden metodolojik bireyciliğin tarihinin gelişim süreci hakkında üç dönemden söz edilebilir. İlk dönem 19. Yy sonlarından başlayıp 20. Yy başlarına tek uzanan dönemdir. İkinci dönem 2. Dünya savaşının sonrasında başlamış ve 1950'lerde yoğunlaşarak 60'lar boyunca sürmüştür. Üçüncü tartışma dönemi ise 1980'lerle birlikte başlamış olup halen devam etmektedir (Öğüt, 2013). Tarihsel olarak böylesi bir metodolojik bireycilik çizgisi köklü tartışmalara neden olmuştur. Tartışmalar bireyciliğin türlerinin belirmesinde etkin olmuştur. Bireyciliğin türleri; faydacı bireycilik, romantik bireycilik, piyasa bireyciliği, hukuki bireycilik, ahlaki bireycilik ve sosyolojik bireycilik olarak sıralanmaktadır. Sıralanan bireycilik türleri Birnbaum ve Leca'ya göre kurumların ve sosyal davranışın nitelendirilmesine/betimlenmesine ya da kurumların ve ayrıca norm ve değerlerin meşrulaştırılmasına dönük olarak geliştirilmiş olabilirler (aktaran Öğüt, 2013). Bu açıdan metodolojik bireyci çizginin etkisine ve tartışma alanına girmeden belirtilen bireycilik türlerinden faydacı, piyasa ve ahlaki bireyciliğe yakından bakmak kitlesel işçinin bireyselliğinin dönüşümünün anlaşılması için verimli bir zemin yaratmaktadır.

Faydacı bireysellik; Faydacılık dendiğinde akla ilk gelen düşünce akımı pragmatizm, ilk gelen isimlerden birisi ise pragmatizmin kurucularından William James'dir. James, pragmatizmi metafizik anlaşmazlıkları çözmek için bir yöntem olarak kullanmıştır (Hookway, 2016). Pragmatizmin diğer ismi John Dewey'dir. Dewey, sosyal ilerlemenin sağlanmasını felsefenin görevi olarak görmektedir. "Dewey için, kapasiteye sahip olan doğal organizmaların emeği, araçları ve her şeyden önce dili kapsayan toplumsal faaliyetlere katılmayı öğrenmesi durumunda bireysel zihinler kesintisiz olarak ortaya çıkmaktadır. Dewey'nin pragmatik sosyal davranışçılık anlayışı, toplumsal yapısalılık için birçok etkiye sahiptir" (Garrison, 1995, s. 719). Yapısalcılıkla, faydacılığın en önemli ortaklığı işlevsel yarar üzerinden gerçekleşmektedir. Toplumsal yapı içerisinde var olan kurum, işleyiş mekanizmasına faydası olduğu için varlığına devam etmektedir. Faydacı bireycilik anlayışında da eylem, faydası ve işlevi olduğu için gerçekleştirilmektedir. Faydacı bireycilik, bireyciliğin sadece seçkinlere özgü değil, toplumda yaşayan yurttaşları da kapsar nitelikte değiştiren siyasal hareketlerin yapısı içerisinde şekillendi. Sanayileşme, faydacı bireycilik, ulus devletlerin bir aradalığı bireyin kimliğinin ve konumunun hatlarının keskinleşmesine neden oldu. Bu durum "çıkarcı", "fayda" mefhumlarının toplumun içerisinde hareket eden bireylerin izlediği yolu takip edebilecek pusulalara dönüşmesine neden oldu. Faydacı bireycinin çıkar ve faydası tek başına toplumsal ilişkilerin diğer biçimlerinden ayrık, bağımsız olarak anlaşılır. Çünkü faydacı birey sadece çıkar ve fayda üzerinden yaşamaz. Ayrıca çıkar ve faydanın dönemsel olarak belirlenmesini sağlayan öğeler değişiklik gösterebilir. Günümüz

dünyasında sadece faydacı birey olarak tanımlanan insan mümkün değildir. Faydacı birey bir küme olarak düşünülürse kesişiminde faydacı olmayan unsurlar bulunmaktadır.

Piyasa Bireyciliği; Soylu ticaretin oluşumuyla başlamış, kapitalist pazar anlayışıyla günümüze gelmiş, piyasanın belirlediği kural ve grup yapılarının bireyin hal ve hareketleri üzerinde var olan etkisidir. Kapitalist ekonominin dinamikleri esastır. Bu dinamikler piyasanın yapısını şekillendirir. Piyasayı belirleyen de bireyciliğin biçimidir. Aralarında tarihsel olarak refleksif bir ilişki vardır. Piyasa bireyciliği için, piyasa rekabetin gerçekleştiği yerdir (McKendrick, 2012, s. 12). Rekabet ise bireyler arasında yaşanmaktadır. Bu nedenle bireysel arası ilişkilerin düzenlenmesi piyasa bireyciliğinin en önemli noktasıdır. Bu düzenleme ise hukuk ile gerçekleştirilmektedir. Piyasa bireyciliğinin sınırları ve haklarının belirlenmesinde piyasa hukuku etkindir. Ayrıca piyasa bireyciliği anlayışı toplumsal sorunların hepsinin piyasanın kuruluşları ve mülkiyet hakları çerçevesinde çözülebileceğine inanmaktadır (Hodgson, 1999, s. 92). Piyasa bireyciliğinin boyutlarının sınırları üzerinden kitlesel işçi sınıfı davranışlarını anlamak, faydacı bireycilik açısından ve ahlaki bireycilik açısından anlaşılabilir olarak görülen davranışlarının anlaşılmasında iyi bir hat açmaktadır. İtalyan işçi sınıfının en güçlü olduğu dönemlerde piyasa bireyciliğinin içerisinde yer alan örgütlü işçi sınıfı daha önce elde ettiği hukuk ve toplumsal sözleşme taleplerini korumak üzerine yoğunlaşmıştır. Böylece alttan gelen yeni kuşak işçi sınıfının bireylerinin sorunlarından uzaklaşarak geniş bir işçi sınıfı bloğu oluşturamamıştır. Böylesi bir durumun en önemli nedeni, piyasa bireyciliğini belirleyen hukuk, mülk ve rekabet şartlarının kendisine daha çok benzeyene göre belirleniyor oluşuyla ilgilidir. Örgütlü kitle işçisi kendisinden farklı olan esnek çalışan, hukuki ve mülk hakları olmayan işçilerle piyasa bireyciliği üzerinden ortaklaşamamış aksine ayrılmıştır. Bu ayrışma kitlesel işçinin örgütlenme biçimlerinin güçsüzleşmesine ve güvencesiz işçi biçiminin yaygınlaşmasına neden olmuştur.

Ahlaki Bireycilik; Ahlaki bireycilik, bireyin kendisinin tek başına belirlemediği bir alana, kapitalist topluma vurgu yaparak anlaşılmalıdır. Mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçiş, toplumsal işbölümü konularına vurgu yapan Emile Durkheim, ahlaki bireyciliğin devlet birey toplum ilişkisi üzerinden anlaşılması gerektiğini savunmaktadır (Özyurt, 2007). Ahlaklılık çıkar gözetmezlikle, kendimizden başka bir şeye bağlanmayla başlamaktadır (Ritzer, 2016). Durkheim'in en önemli kavramlarından anomi de tam böylesi bir bağlanma ve ahlakilik üzerinden gerçekleşmektedir. Anomi durumu organik dayanışma içerisinde yaşayan bireyin ahlaki bireyciliğinin geçici olarak az gelişmiş olmasından kaynaklanıyordu (Giddens, 2000). Öte yandan felsefe alanında Rudolf Steiner "Özgürlük Felsefesi" adlı eserinde ahlaki bireyciliği dört temel dayanak üzerinden ilerletmiştir. Bu dayanaklar yaratıcı tahayyül, bilimsel soruşturma, toplumcu esinlenme, teknik araştırmadır (Ethical Individualism, 2012). Var olan bu dayanakları bir örnek üzerinden ele almak Steiner'in özgürlük felsefesinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bir ofiste bir erkeğin bir kadına çok sinirlendiğini gördünüz, ilk yapmanız gereken "toplumcu esinlenme" ile birinin diğerine zarar vermesini engelleyecek bir ortamı yaratmaktır. Ardından "bilimsel soruşturma" aşamaları ile ilerleyerek, tarafsız bir şekilde kimin kim olduğunu anlamak gereklidir. Böylece kavga edenlerden birisinin işyerinin patronu diğerinin sekreter olduğu anlaşıldı. Ardından ani

bir “yaratıcı tahayyül” ile iki kişinin ortak arkadaşı olan birisini arayıp elinde bir pastayla işyerine gelmesini rica ettiniz. Ortak arkadaşın pastayla gelmesiyle olay tatlıya bağlandı. Bu örnekte birey var olan aşamaların birini veya bir kaçını yaparak eyleme girerse ahlaki bireyci bir davranış sergilemiş olmaktadır. Kitlese işçi düzeyinde ahlaki bireyciliği ele aldığımızda kendisi için sınıf bilincine sahip kitlese işçinin ahlaki bireyci bir davranış sergilediği söylenebilir. Bu açında bakıldığında İtalyan işçi sınıfının en güçlü olduğu dönemler piyasa bireyciliğiyle uyumlu ahlaki bireyciliğini önde dönemler denilebilir. Kapitalizm içerisinde gerçekleşen gelişmeler kitlese işçinin ahlaki bireyciliğinin geride kalışını ve piyasa bireyciliğinin yükselişini sağlamıştır.

1960’lı yıllardan günümüze Avrupa endüstriyel işçi bireyciliği denildiğinde emeklerinin alternatifi olmadığı, örgütlü mücadelelerinin en güçlü olduğu dönemlerde bireycilikleri ahlaki bireyciliği önde toplumcu bir yön taşımıştır. Ancak bu dönemde ahlaki bireyciliklerinin içerisinde faydacı bireycilik anlayışı her zaman yer almıştır. Faydacı bireycilik anlayışı ile piyasa bireyciliği anlayışının ilişkiselliği ve değişen üretim ilişkilerindeki güçsüzleşen konumu piyasa bireyciliği üzerinden şekillenen faydacı bireyciliklerini öne çıkarmıştır. Bu belirlenmiş günümüze kadar gelen süreçte işçi örgütlenmelerinin parçalanmasına, işçilerin sermeye politikalarına bağımlı kalışına en önemli içsel nedendir.

IV. Kitlese işçinin taleplerinin ve bireyciliğinin karşılıklı dönüşümü;

Kapitalist üretim biçiminin işçisi farklı coğrafyalarda, birbirinden ayrı nedenleri ve talepleri olan tarihi olayların, süreçlerin içerisinde geçerek kürese işçiye dönüşürken üç “büyük talep” üzerinde ortaklaştığı görülmektedir. Bu talepler, yaşam koşullarını iyileştirme, işyeri özerkliği ve demokratik haklar olarak sıralanmaktadır(Mason, 2014, s. 69). Yaşam koşullarını iyileştirme, mesai içi ve dışı gündelik yaşamının iyileştirilmesine yönelik talepleri içermektedir. İşyeri özerkliği ise, işçinin sahip olduğu nitelik ve vasıfları üzerinden mesleki ustalığını sürdürebilme, ücretini belirleyebilme özgürlüğüdür. İşçi sınıfı tarihi içerisinde bu özgürlüğü kaybetmemek için gerçekleştirilen mücadeleler oldukça fazladır (Bknz. Luddizm²). Demokratik haklar dendiğinde, günümüzde işçi sınıfının sahip olduğu temel hakların hepsi anlaşılmalıdır. Seçme ve seçilme, mülk edinme, ticaret yapma, iş yeri açma gibi haklar işçi sınıfı kazanımları ile elde edilmiş demokratik hakların başlıcalarıdır. İşçi sınıfı kazanımlarının sembolik tarihi ise 1 Mayıs işçi bayramlarıdır. İlk defa 1886 yılında kutlanmaya başlanan 1 Mayıs işçi bayramında Amerika’da 100.000 işçi günde sekiz saat çalışma talebiyle toplandı(Mason, 2014). Başka bir ifadeyle 1 Mayıs işçi bayramının ortaya çıkışı yaşam koşullarının demokratik olarak iyileştirilmesine yönelik taleplerle hayata geçirilmiştir.

Köyden fabrikanın içine işçi olarak giren emek gücü mekânsal olarak aynı yerde toplandı. İlk defa böylesi sayıda emek gücü yan yana, aynı çatı altında, aynı mahallede birleşmişti. Üretim ilişkilerinde değişimin yaşam üzerine etkisi (Durkheim’cı anlamda)

²1811-1816 yılları arasında makinelere sabotaj kırma eylemleri düzenleyen bir işçi hareketidir. Çıkış noktası da yeni geliştirilen tekstil makinelerinin el işçisi tekstilcileri aç bırakacağı düşüncesidir aynı zamanda da teknolojik yeniliklere karşı olan insan anlamında kullanılır.

işçi sınıfı bireylerinin ahlaki tutumlarının yapısını değiştirdi. Bu belirlenmiş işçi sınıfı bireyciliğini şekillendirdi. Talepler bireysel hayat şartlarına, emeğinin biricik kalmasına yönelikti. Ahlaki bireyciliğinden gelen bireysel faydacılıkla bezeli taleplerin kazanılması kitlesel işçinin örgütlerinin güçlenmesine ve emeğinden gelen gücünün süresiz olduğu yanlış bilincine ulaşmasını sağladı. Ancak güçlenmenin asıl nedeni sermayenin hızla değişen üretim ilişkileri içerisinde işçi emeğinin yerine ikame edecek başka bir güç getiremiyor oluşundan kaynaklanıyordu. İşçi sınıfı ahlaki bireyciliğin oluşturduğu sınıfsal taleplerle mücadele ettiğinde ne kadar dirense de sermaye bir noktada geri adım atmak zorunda bırakılıyordu. İşçi sınıfı kazanımları nedeniyle bir rahavet içindeydi küreselleşmenin, neo-liberalizmin ilk nüanslarını ve değişen üretim ilişkileri sürecini bu nedenle anlayamadı. İtalya örneğinde net olarak görüldüğü gibi kitlesel işçi sermayenin coğrafya değiştirerek, üretim teknolojisi geliştirerek işçi taleplerini yerine getirmeme kabiliyeti elde ettiğini anladığında ahlaki bireyciliği faydacı bireyciliğinin sürekliliği üzerinden piyasa bireyciliğinin mantığına ve işleyişine kapılmış durumdaydı. 1980'li yıllardan sonra işçi sınıfının elinde faydacı bireycilikle piyasa bireyciliğinin birleşiminden oluşan bir işçi sınıfı bireyciliği kaldı. Günümüz işçi sınıfı bireyciliği böylesi bir bireycilik üzerinden anlaşılmalıdır (Bakınız tablo 1).

Tablo 1. İşçi Sınıfının Bireycilik Süreci.

İşçi sınıfı bireyciliğinin böylesi bir evrimi tabiatıyla işçi sınıfının yapısını ve oluşumunu da değiştirmiştir, var olan değerlerin içeriğini farklılaştırmıştır. Sınıf yapısı, bireylerin (yada bazı durumlarda ailelerin) içine girdiği, sınıf çıkarlarını belirleyen toplumsal ilişkilerin yapısına işaret etmektedir. Sınıf oluşumu ise sınıf yapısı içerisinde, o sınıf yapısının şekillendirdiği çıkarlar temelinde örgütlü kolektiflerin oluşumuna işaret etmektedir (Wright, 2016, s. 22-23). Piyasa bireyciliğinin işçi sınıfını kuşatması sınıf çıkarlarını belirleyen toplumsal ilişkilerin yapısının değişiminin de göstergesidir. 1980 sonrası bu değişim sosyal bilim araştırmalarına konu olacak kadar net olarak değiştirmiştir. Kadın, işçinin birey yönü, kimlik konularında çalışmaların artışı tam olarak bu değişim sonrası gerçekleşmiştir. Kitlesel işçinin geleneksel sınıf yapısı üzerinden bakıldığında ise, değişimin en somut göstergesi kitlesel işçinin örgütlenme

biçimlerinin günümüzde güçsüz kalıyor olmasıdır. Kitlesele işçinin en önemli örgütlü kollektif yapısı sendikacılığın günümüzde güçsüzleşmesi, işçi için değersizleşmesi bunun başlıca örneğidir. Bu durumu İtalya işçi sınıfı deneyimlediği zaman hızla politika değiştirmek için “İşçicilik” hareketini başlatmıştı. Ancak değişim yeniydi ve halen devam eden bir süreçti. Bu nedenle değişen işçi sınıfı değerlerinin ne olduğunu ve ne yönde değiştiği anlaşılamadı. Kitlesele işçi sınıfının ahlaki bireyciliği faydacı bireycilik üzerinden terk ederek piyasa bireyciliğine yaklaşmasıyla değişen değerler ve bu değerler üzerinden gelişen talepler ancak 2000’li yıllarda anlaşılmaya başladı.

Kitlesele işçiden parçalanmış işçiye değişen değerlerin ve taleplerin anlaşılması için kitlesele işçinin örgütlenmesine ve kazanım elde etmesini sağlayan temel değerlerin değişimini ele almak önemlidir. Bu bağlamda kitlesele işçinin en önemli değerlerinden, adalet, para, refah anlayışlarının değişimine bakılmalıdır. Kitlesele işçi için adalet aynı işi yapan her işçinin aynı ücreti almasıydı. Böylesi bir eşitlik hak eşitliğiydi. Parçalanmış işçinin örgütsüz yapısı içerisinde eşitlik ise fırsat eşitliğine dönüşmüştür. Günümüzde adalet, yapılan işe daha iyi şartlarda çalışma ve ücret imkânı verebilecek yere geçme fırsattır. Anlaşılması zorda olsa günümüzde iş piyasasında adalet içinde rekabeti barındırmaktadır. Adalet herkese verilen değil birey tarafından hak edilen bir şeydir (Boltanski & Chiapello, 2007). İtalyan işçi sınıfı üretim ilişkileri içerisinde yeri başka bir emek gücüyle dolduruluncaya kadar adaleti kitlesele işçinin tüm bireyleri için alabilmekteydi. Ancak parçalanmış işçi sermayenin işçiler arasında seçim yaparak adalet dağıtacağını bilmektedir. Bu nedenle seçilen işçi olmak, piyasanın tahsis ettiği adaleti (emeklilik, izin, sağlık güvencesi vb.) elde etmek için piyasa bireyciliğinin gereklerini (dil, operatörlük belgesi, diploma vb.) yerine getirme çabasıdır. Böylece kitlesele adalet talepleri (toplu sözleşmeler) giderek azalmaktadır. Parçalanmış işçi piyasa bireyciliği içerisinde piyasaya uyum sağlayarak daha iyi bir şirket, pozisyon alma telaşıyla adaleti elde edeceğini düşünmektedir.

Yaşam koşullarını iyileştirme talebi kitlesele işçinin ortaklaşan taleplerinin arasında en önde gelmektedir. Para ise yaşam koşullarını iyileştirme için bir araçtır. Kitlesele işçi toplu sözleşmeler ile sermaye arasında anlaşmaya varırken yaşam koşulları para ilişkisi kurmuştur. Günümüzde azalarak da olsa devam eden kira yardımı, çocuk yardımı, ücretli izin, öğle yemeği hakkı vb. böylesi bir sözleşme kültürünün kazanımlarıdır. Ahlaki bireyci sözleşme kültürü üzerinden elde edilen toplu haklar günümüzde giderek kaybolmaktadır. Artık böylesi talepleri dile getirecek örgütlenme, sözleşme biçimleri yerine piyasa bireyciliğinin içerisinde bireysel faydacı işçi davranışları hakimdir. Böylesi bir “bireycileştirme” endüstriyel toplumun kesinliklerinin dağılması, aynı zamanda kendi ve diğerleri için yeni kesinlikler bulmak ve icat etmek için dürtü anlamına gelir (Elliott & Charles Lemert, 2011, s. 91). Parçalanmış işçinin para dürtüsü içerisinde yalnızca tüketim yoktur. Güven, huzur, gelecek planı, kabul görme, dinlenme gibi direkt olarak parayla ilişkili görünmeyen yaşam değerleri de bulunmaktadır. Kitlesele işçinin güçlü olduğu dönemde piyasa bireyciliğinin güçsüz olması nedeniyle parayla direkt veya dolaylı olarak elde edilecek değerler kısıtlıydı. Ancak parçalanmış işçi için para değerlerinin birçoğunu elde etmenin başat aracıdır. Böylesi bir değer sistemi içerisinde anomik intihar, bunalımlar yaşamak istemeyen parçalanmış işçi sınıfının parayla ilişkili

olmayan manevi değerlere yakın olması şaşırtıcı değildir. Dar gelirli ailelerde var olan güçlü aile, ahlak, gelenek, din bağlarını bu açıdan da değerlendirmek önemlidir.

Kitlesel işçinin talepleri içerisinde işçi sınıfının refahı olarak tanımlanan olgular işçi sınıfının üyeleri için istenmekteydi. Başka bir deyişle refah bireysel değil kitlesel olarak düşünülmekteydi. Bu ahlaki bireycilik ile ilişkili bir süreçti. Refah sınıfın üyeleri refahı elde ettiğinde anlam kazanmaktaydı. Günümüz piyasa bireyciliğinde ise refah sınıfa ait değildir. Refah kişi olarak işçinin bireysel refahını sağlayacak her yapı için istenen bir şeydir. İşçi patronu için, ülke ekonomisi (gelir adaletsizliğine bakmaksızın) için, düşük kira ile oturmasını sağlayan ev sahibinin işleri için refah istemektedir. Başka bir deyişle günümüz parçalanmış işçisi elde ettiği bireysel refahı sürdürmesine ve ilerletmesine olanak sağladığı her şey için refah istemektedir. Faydacı-piyasa bireyciliği içerisinde hareket eden günümüz parçalanmış işçi sınıfının değişen talepleri ve değerlerinin biçimi göstermektedir ki talepleri ve değerleri sınıflar arası kesişmektedir. Bu nedenle sonraki alt başlıkta bu kesişmenin olgularına ve kapitalist bireyciliği biçimlendirmesi ele alınmalıdır.

V. Sınıflar Arası Kesişen Küme Olarak Kapitalist Bireyciliğin Sıradanlaşması

Kesişen küme ifadesi ile anlatılmak istenen sınıflar arası ayrışmanın kabulü ve varlığının devam ettiğinin vurgulanma isteğidir. Ancak kitlesel işçinin emeğinden gelen gücünün yitimi ahlaki bireyciliğin yerini piyasa bireyciliğine bırakması burjuvazi, orta sınıf ve işçi sınıfının kapitalist bireycilik üzerinde kesişmesine neden oldu. Turner'ın ifadesiyle kapitalizm, bireyselciliği ilişkili kurumsal biçimleriyle meşrulaştıran bir doktrin olarak üretirken, kapitalist rasyonalite ve örgütlenme de bireyi modern ekonomik ve bürokratik koşulların demir kafesine tabi tutarak hakiki liberal geleneği bozmuş ve yok etmiştir(Turner, 1988 , s. 61). Başka bir ifadeyle neoliberalizm, liberalizmin kapitalizm lehine bozulmasına olanak sunmuştur. Piyasa bireyciliği tüketim üzerine bezemisi ve sınıfın üyesinin kendisi için sınıf olmasını sağlayan öğelerini hırpalamıştır. Bu açıdan bakıldığında kapitalist bireyciliğin en önemli özelliği sınıflar arası ayrımı üretim ilişkilerinde muhafaza ederken bireysel ilişkilerde ortadan kaldırmış olmasıdır. Var olan bu durumun ortaya çıkışının temelinde bireysel ekonomi anlayışı, tüketim ile kurulan ilişki ve vazgeçilebilirlik hususlarında beliren kesişmeler, benzeşimler yer almaktadır. Bu kesişmeler üzerinden kitlesel işçi parçalanmış işçiye dönüştürülmüş, faydacı bireycilikle piyasa bireyciliğinin oluşturduğu günümüz bireyciliğinin gündelik hayat içerisinde sıradanlaşmasının önü açılmıştır. Sıradanlaşmanın temel izleğinin anlaşılması için burjuvazi, orta sınıf ve işçi sınıfı üzerinden günümüz kapitalist bireyciliğin sınıflar arası kesişimi olan; bireysel ekonomi, tüketim ile kurulan ilişki ve vazgeçilebilirlik temalarına yakından değinmek gereklidir. Böylece kapitalist bireyciliğin sınıflar arası kesişen yönleri daha net anlaşılacaktır.

Bireysel ekonomi anlayışı; Kapitalist bireyciliğin gündelik hayat içerisinde sıradanlaşmasının en belirgin yönü üretim ilişkileri içerisinde burjuva, orta sınıf, işçi sınıfı olarak yer alan bireylerin ekonomi anlayışlarında var olan benzerlikleridir. "Burjuva kavramı soylu / arazi sahibi ile köylü / esnaf arasında bir ara tabaka anlamına geldiği gibi, burjuva dönemi ya da burjuva toplumu, zaman içinde geriye dönük olarak

feodalizm üzerinden ve daha sonraları sosyalizm vaadine (veya tehdidine) karşı gelişme olarak ilerleme şeklinde tanımlanmaya başlandı” (Balibar & Wallerstein, 2002, s. 93). Marksizm, liberalizm ve muhafazakarlık burjuva kavramının belli yönleri hususunda hemfikirdir. “Burjuva, önceleri ticaret yapan sonraları ücretli eleman çalıştıran, üretim araçlarının sahibi kişi, ekonomik ateşleyicisi kar etme isteği ve sermayesini sürdürme talebi, kültürel motivasyonu ise akılcılık, istikrarlı olma ve çıkarlarını sürdürebilmedir” (Balibar & Wallerstein, 2002, s. 93). Bu yönler burjuva bireyselleşiminin bireysel ekonomi anlayışını da şekillendiren yönlerdir.

Öte yandan bu başlık için bir diğer değerlendirme kategorisi olan orta sınıfın oluşumunun arkasında temel olarak iki arka plan belirlemektedir. İlki ticaretten sanayileşmeye geçerken burjuvalaşamayan kişiler, ikincisi işçi sınıfını iyi tanıyan, onlar üzerinde etkisi olan üretim güçlerinin düzenlenmesinde ve şekillenmesinde sermaye sahiplerine yardım eden (günümüzde vardiya amiri, ustabaşı vb.) kişilerdir (UCA, 2016). Burjuvaziden ayrılan en önemli yönleri ücretli çalışan oluşlarıdır. Ortaklıkları ise rasyonellik, piyasa koşulları bazında olumlu ilerleme (burjuvada sermaye artımı orta sınıfta iyi bir kariyere, ücrete dönüşür), kırılmalara uğramadan değişim, piyasanın taleplerini sağlayacak olanaklara ulaşabilme isteği, rekabette sınıfının diğer üyelerinin önüne geçme arzusu yer almaktadır.

Günümüzde işçi sınıfının bireysel ekonomi anlayışının burjuva ve orta sınıf ile benzeşme, kesişme süreci vardır. Bunun nedeni İtalyan işçi sınıfında yer alan kitlesel işçinin ahlaki bireyselleşiminin bireysel ekonomi anlayışı ile parçalanmış günümüz işçisinin kapitalist bireyselleşiminin bireysel ekonomi anlayışının farklılaşarak ayrışmasıdır. Kitlesel işçi toplu sözleşmelerin belirlediği stabil, birbiriyle rekabet içinde olmayan, hak gaspları kendisi için bağlı bulunduğu örgütlerce korunan, geleceğini planlamada güven sıkıntısı taşımayan bir sosyal tiptir. Ancak günümüz parçalanmış işçi sınıfı kapitalist bireyselleşimin içerisinde burjuvazi ve orta sınıf gibi bireysel ekonomi anlayışına tabi kılınmıştır. Bireysel olarak piyasa koşullarına göre kendisini hazırlayan, her an işsiz kaldığında yeni bir b planını hazırda tutan, rekabeti ve güvencesizliği (kitlesel işçiye göre) çok şiddetli yaşayan bir konumdadır. Bu nedenle bireysel ekonomi düzeyinde kapitalist bireyselleşimin hakim olduğu günümüzde burjuvazi, orta sınıf ve işçi sınıfı birbirine benzer bir mantıkla hareket etmek zorundadır. Bu beraberliğin, kesişmenin en önemli göstergesi ise “borç”tur. Sermaye yatırımlarını gerçekleştirmek, rekabet ortamında ayakta kalabilmek için borçlanmaktadır. Orta sınıf yükselmek, sınıfının üyesi olarak kalabilmek, işçi sınıfı olmadığını gösterebilmek için borçlanmaktadır. İşçi sınıfı ise bireysel olarak güvencesiz ve düzensiz-dar gelirli yaşamı içerisinde stabil yaşam, kendisini veya çocuklarının sınıf atlama sağlayacağına inandığı toplumsal ilişkileri yakalamak, manevraları sağlamak için borçlanır. Son kertede “borç, hem tüm toplum üzerinde bir “zaptetme”, “yağma” ya da “para sızdırma” makinesi olarak hem makro ekonomik idarenin ve yönergenin bir aracı olarak hem de gelirlerin yeniden dağıtımını için bir düzenek olarak davranır” (Lazzarato, 2014, s. 28).

Belirtilen tüm sınıfların kapitalist bireyselleşme anlayışlarında kesişmeye neden olan bireysel ekonomi anlayışlarının diğer ortak yönü ise “gelir”dir. Her üç sınıfta günümüze kapitalist bireyselleşimlerini var kılabilmek için gelire, gelir için birbirlerine zorunludur. Bu

durum bir önceki paragrafta belirtilen “borç” mefhumunun zorunlu sonucudur. Kapitalist birey için gelir paradır. Para ise borcun ödenmesi ve kapitalist bireyciliği oluşturan piyasayla uyumunun sağlanmasıdır. İtalyan işçi örneğinde olduğu gibi kitlesel işçinin güçlü olduğu dönemde gerçekleştirilen grev eylemleri süresinde kitlesel işçi gelirsizliği sübvansedecek havuz ekonomisine benzer sendika ekonomi dayanışmasına sahipti. Ancak günümüz parçalanmış işçisi aylık gelire diğer sınıflar kadar hatta (borç ekonomisi ve yatırım olanağı bakımından) daha fazla bağlıdır. Düzensiz gelir elde eden kapitalist bireyin bağlılığı kredi kartı sisteminin borçlanma mantığı üzerinden (ücret gelirini elde etmeden elde edeceği geliri ipotek altına alma) ilerlemektedir.

Tüketim ile kurulan ilişki; burjuvazi, orta sınıf ve işçi sınıfının kapitalist bireyciliğinin kesişen yönlerinden ikincisi tüketim ile kurulan zorunlu ilişkidir. İlişki zorunlu olmasına karşın ilişkiyi kurma gerekçeleri her bir sınıf için daha farklıdır. Var olan bu üç sınıfın kesişimi olan bireysel tüketim tutkusunun ise iki biçimi vardır. Bunlar imaj yaratımına etkin katılım ve güç vasıtasıyla tahriktir (Sennett, 2006). Birey tüketim ile kurduğu ilişki içerisinde faydacılığın, piyasa ilişkilerinin ortaya çıkardığı imajlar nedeniyle bir nesnenin gerçek değerini karıştırarak oran duygusunu kaybedebilir veya piyasa ilişkileri içerisinde gayet olumlu ve düzenli olan konumunu tüketim ile ilişkili bir güç istenci nedeniyle yitirebilir. Kapitalist bireyin tüketim ile kurduğu ilişkinin biçimi, mantığı sınıflar arası olsa da her sınıf tüketimi üretim ilişkileri içerisindeki konumu üzerinden belirler. Burjuvazi kendisini diğer sınıflardan ayırmak için biricik tüketim eserlerini (antika, sanat eseri), lüks olan, herkesin alamayacağı bilinen mal ve mamulleri tüketerek kapitalist bireyciliğini belirlemektedir. Orta sınıf üyeleri ise kendi içerisinde geniş bir yelpaze içerisinde üst orta sınıf olmak, burjuvaziyle ilişki kurabilmek, kendini diğer orta sınıf üyelerinden ayırtılabilmek, burjuvazi olmaya gidebilecek ilişki ağlarını kurabilmek için tüketime yönelmektedir. İşçi sınıfıysa örgütlü yapısının parçalanması sonrası ayakta kalabilme adına sınıfı için olagelen ahlaki bireyciliğiyle bezenmiş sınıfsal faydacılığı bireysel faydacılığa dönüştürdü. Bireysel varlığının devamını sağlayacak faydayı elde etmek için serbest piyasanın anlayışına adapte oldu. Artık parçalanmış işçi için tüketim sırasıyla; hayata tutunmak, dikey hareketlilik fırsatları yakalama şansını arttırmak, yaşamını çekilir kılmak, yaptığını sürdürme motivasyonu sağlanmak bağlamında anlaşılmalıdır. Kapitalist bireyciliğin sıradanlaşmasında tüketim ile kurulan ilişki sınıflar arasıdır. Kurulan ilişkinin nedeni ise sınıfın konumuna özgüdür.

Vazgeçilebilirlik-Belirsizlik; günümüz kapitalist bireyi üretim ilişkileri içerisinde sınıfsal konumu ne olursa olsun sistem tarafından vazgeçilebilir oluşu ve buna bağlı olarak gelecek belirsizliği konusunda kesişim yaşamaktadır. Vazgeçilebilirlik ve belirsizlik yaşanan değişimin bir sonucudur. Küreselleşmeyle değişen kapitalist üretim ilişkileri kitlesel işçinin parçalanarak örgütsüz kol işçilerine dönmesine neden olurken orta sınıf ve kapitalistler için de iş ve yaşam planlarını kendileri dışında olanın belirlediği bir sürecin içine girmelerine neden oldu. Burawoy yaşanan bu sürecin (belirsizlik ve vazgeçilebilirlik konusuna değinmeden) yeni bir despotizm olduğunu belirtiyor. “Yeni despotizmde yeniden üretim bireye bağlılık üzerinden değil firma, bölge ve hatta ulus devlet düzeyindedir. İşten çıkarılma korkusunun yerini sermaye kaçıışı, fabrikanın kapanması, taşınması ve fabrika yatırımının azalması korkusu almıştır” (Burawoy, 2015,

s. 198). Bu yeni despotizm sınıflara farklı şekillerde yansımalarına karşın benzer sonuçları (vazgeçilebilirlik, belirsizlik vb.) nedeniyle gelişmiş kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfı ile ulusal burjuvazinin siyasi popülist milliyetçi söylemler noktasında uzlaşmasına olanak sağlamaktadır. Yeni despotizmle birlikte burjuvazinin rekabeti ülke içi sermaye ile değil dünya sermayeleri ile gerçekleşmektedir. Sermaye sahibinin dahi üretim araçlarını dünyanın neresine taşıyacağını, hangi ülkenin ucuz işgücüsüyle rekabet ederek kendi iş gücünü belirleyeceği belirsizdir. Bu belirsizliğin içerisinde doğru kararlar vererek ilerleyemez ise sermaye sahibi sistem için kolaylıkla vazgeçebilmektedir. Yeni despotizmde devlet şirket mantığına yakınlaşmıştır. Öte yandan böylesi bir yapılanmada ücretli sınıf olan orta sınıfın yaşam refah düzeyi işçi sınıfı gibi yalnızca çalıştığı firmanın kar, etki, üretim kapasitesi üzerinden değil dünyada var olan rakip firmaların kar, etki ve üretim kapasitelerine göre belirlenmektedir. Sermaye bu nedenle yüksek gelir talep eden orta sınıf yerine aynı niteliklere sahip daha uzun zaman daha az ücretle çalıştırabileceği orta sınıf ve işçi sınıfı üyesine yönelmektedir. Orta sınıf ve işçi sınıfı üretim ilişkileri içerisinde vazgeçilebilir durumdadır ve gündelik hayat pratiğinde bu durumun farkındadır. Bu yüzden kendi pozisyonunda ve emek biçiminde olan diğer orta sınıf ve işçi sınıfı üyesinde olmayan niteliği (sertifikalar, ehliyetler, işe göre kurulan hayat biçimleri vb.) kapitalist bireyciliğin içerisinde elde etmek için çabalamaktadır. Fakat hedeflediği nitelikleri elde etse dahi dünyanın başka bir yerindeki rakip firmanın kar oranında yaşanan beklenmedik artış nitelikleri nedeniyle kapitalist birey orta sınıf veya işçi sınıfı üyesinin elde etmeyi umduğu kazanımları (yüksek maaş, yükselme, vazgeçilemez olma, geleceğini planlayabilme) yok edebilmektedir. Bu nedenle yeni despotizm döneminde sınıfların tüm üyeleri ortak bir belirsizlik içerisinde kapitalist bireyler olarak yaşamaktadır.

Günümüzde vazgeçilebilir olma durumu öylesi bir noktaya gelmiştir ki, küresel dünyanın farklı coğrafyalarında oldukça yüksek karlar elde eden şirketler, buldukları, kuruldukları, genel merkezlerinin olduğu ülkelerde istikrarın, can ve mal güvenliğinin sürdürülebilmesi için üretime dayalı olmayan gelir dağıtımını planları yapmaktadır. Bu durumun en net örneği vatandaşlık maaşı adı ile vatandaş olan herkese verilmesi öngörülen paradır. Böylece vazgeçilmiş olan kapitalist bireylerin yaşadığı belirsizliğin ortaya çıkaracağı buhranların aşılması hedeflenmektedir. “Diğer bir ifadeyle koşulsuz vatandaşlık maaşı liberal bağlamda eşitlikçi adalet anlayışının ortaya çıkarılması olarak anlaşılmalıdır” (White, 1997, s. 326).

VI. Sonuç

Kitlesele işçinin parçalanması, orta sınıfın yapısal değişimi, sermayenin dünyanın her yanına dağılmış oluşu piyasa bireyciliği ve faydacı bireyciliğin birleşimiyle oluşan kapitalist bireyi, sınıfsal konumu fark etmeksizin, bireysel ekonomi anlayışı, tüketim ile kurulan ilişki, vazgeçilebilirlik-belirsizlik hususunda kesitirmiştir. Böylece üretim ilişkileri içerisinde birbirinden farklı konumlarda olan insanlar karşılaştıkları bir olay karşısında benzer düşünerek aynı tepkileri verebilmektedir. Kapitalist bireyci davranışlar geniş kitlelerin gündelik yaşamında hızla sıradanlaşmaktadır. Bu sıradanlık bireysel ekonomi anlayışı, tüketim ile kurulan ilişki, vazgeçilebilirlik-belirsizlik hususunda farklı sınıfın üyelerinin ilişkisel ama aynı amaçlarla benzer hareket edebilmesine neden

olmaktadır. Kanımca bu durum giderek etkisi artan ve netleşen yeni despotizme karşı koyma arayışı ile ilişkilidir. Sermaye daha kolay belirleyebildiği bir piyasa; orta sınıf sahip olduğu niteliklere daha çok takdir ve gelir; işçi sınıfı ise kitlesel işçi döneminde olduğu gibi vazgeçilemezliğini veya vazgeçilmezliği üzerinden politika yapmayı istemektedir. Bu arayış nedeniyle ileri kapitalist ülkelerde siyasi alanda sermaye, orta sınıf ve işçi sınıfı üyelerinin farklılaşan amaçlarına ulaşmak ve yaşadıkları bu sistemin zararlarından korunmak amacıyla kapitalist bireyci çizgide ortaklaşarak yan yana durabilmektedir. Amerikan başkanlık seçimlerinde sermaye sahibi Donald J. Trump'a destek veren ve kazanmasında etkin olan parçalanmış işçi sınıfı üyeleri bu durumun politik olarak önemli bir örneğidir. Ancak var olan gündelik hayattaki davranışlara da yansıyan bu kesişimlerin sınıflar arası ortak değerler yaratma olasılığı yoktur. Kapitalist bireyciliğin tüm sınıf üyeleri için sıradanlaşmış oluşu küreselleşmenin sonuçlarına duyulan tepkinin benzeşmesi ve yeni sürece geçişte belirsiz olan yeni güç yapılanması öncesi arayış zemini, sürecidir.

Kaynaklar

- Baldi, G. (1972). Theses on mass worker and social capital. *Radical America*, 3-21.
- Balibar, E., & Wallerstein, I. (2002). *Race, Nation, Class*. London: Verso .
- Bifo, F. B. (2003, September). *What is the Meaning of Autonomy Today?* Retrieved September 12, 2012, from Republiccard: http://republicart.net/disc/realpublicspaces/berardi01_en.htm
- Boltanski, L., & Chiapello, E. (2007). *The New Of Capitalism*. New York: Verso Books.
- Bowring, F. (2004). From the mass worker to the multitude: A theoretical contextualisation of Hardt and Negri's Empire. *Capital & Class*, 101-131.
- Burawoy, M. (2015). *Üretim Siyaseti Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*. Ankara: Notabene Yayınları.
- Elliott, A., & Charles Lemert. (2011). *Yeni Bireycilik, Küreselleşmenin Duygusal Bedelleri*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Ethical Individualism*. (2012, Mayıs 10). Aralık 28, 2016 tarihinde Ethical Individualism: Ethical Individualism adresinden alındı
- Garrison, J. (1995). Deweyan Pragmatism and the Epistemology of Contemporary Social Constructivism . *American Educational Research Journal* , 716-740.
- Giddens, A. (2000). *Siyaset Sosyoloji ve Toplumsal Teori*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hodgson, G. M. (1999). *Economics and Utopia*. New York: Routledge.
- Hookway, C. (2016). Pragmatism. E. N. Zalta içinde, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford : Metaphysics Research Lab, Stanford University.
- Kitching, G. (2015). *Karl Marx and The Philosophy of Praxis*. Newyork: Routledge.

- Lazzarato, M. (2014). *Borçlandırılmış İnsanın İmali*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Marx, K. (2011). *Kapital* (Cilt I). (M. Selik, & N. Satlıgan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Mason, P. (2014). *Çalışarak Yaşamak ya da Savaşarak Ölmek*. İstanbul: Yordam Kitap.
- McKendrick, E. (2012). *Contract Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Öğütle, V. S. (2013). *Metodolojik Bireyinciliğin Eleştirisi*. İstanbul : Ayrıntı Yayınları.
- Özyurt, C. (2007). Durkheim Sosyolojisinde Ahlâkî Kontrol Sorunu. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 95-121.
- Ritzer, G. (2016, Şubat 15). *Sociological Theory*.(Çeviren: Ümit Tatlıcan). Kasım 20, 2016 tarihinde [http://www.umittatlican.com: http://www.umittatlican.com/uploadsF/1/Emile-Durkheim-\(Ritzer,-1992\).pdf](http://www.umittatlican.com: http://www.umittatlican.com/uploadsF/1/Emile-Durkheim-(Ritzer,-1992).pdf) adresinden alındı
- Savage, M. (2005). Working-Class Identities in the 1960s: Revisiting the Affluent Worker Study. *Sociology*, 929-946.
- Sennett, R. (2006). *The Culture of New Capitalism*. London: Yale University Press.
- Turner, B. S. (1988). Individualism, Capitalism and the Dominant Culture: A Note on the Debate. *Journal of Sociology* , 47 - 64.
- Uca, O. (2016). *Türkiye'de Orta Sınıfın Fotoğrafı*. İstanbul : Notabene Yayınları.
- White, S. (1997). Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income. *Political Studies*, 312-326.
- Wright, E. O. (2016). *Sınıflar*. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Wright, S. (2008). *Gökyüzünü Fethetmek İtalyan Otonomist Marksizminde Sınıf Bileşimi ve Mücadelesi*. İstanbul: Otonom Yayıncılık.